

ERKEN DÖNEM İSLAM TARİHİNDE MERKEZ-ÇEVRE ÇATIŞMASI

A SURVEY ON CENTRAL AND ENVIRONMENTAL CONFLICTS IN EARLY ISLAMIC PERIOD

Mustafa SARIBIYIK*

Öz

Bu makalede erken dönem İslam tarihinde meydana gelen merkez ve çevre çatışmaları ele alınmıştır. Arap Yarımadası'nın sakinleri olan kabileler daha önce aşına olmadıkları bir siyaset ve idare modeli ortaya koyarak kısa süre içinde büyük başarı elde eden İslam dininin yayılış ve yükselişine tanık olmuşlardı. Bazı kesimler de Hz. Peygamber'in irtihali sürecinde bu modeli yeni oluşumlara uyarlama çabası içine girmişlerdir. Medine yönetimine açık cephe alan bu oluşumlardan farklı olarak Hz. Osman döneminin son yıllarında İslam toplumunda bazı değerlerin icrası noktasında taşımış oldukları rahatsızlıklar Medine yönetimi kanalıyla giderme amacı taşıyan başka hareketlenmeler de görülmüştür. Bu makalede dört halife döneminde merkez çevre çatışmasının temel tezahürleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Medine yönetimi, yalancı peygamberlik, dört halife, çatışma

Abstract

Different aspects of conflicts which appeared in early Islamic history are studied in this paper. Tribal communities in Arabic peninsula witnessed a very new event which was not familiar to them before, during the Islamic spread and rise period carrying out a model of policy and administration result of which was a full success. Observing that event some tribal communities tried to follow the same method in order to succeed in favors of their own tribes and some in religious forms false claiming the prophet hood when The Prophet passed away. On the other hand different from the mentioned acts some communities were not pleasant with many practices by the Caliph Othman and they tried to archive what they deserve according to their claims through Medine administration but events ended in unpredicted results. Many conflicts of this kind appeared in the period of first-four caliphs are examined in this paper.

Key Words: Medine administration, liar prophets, first-four caliphs, conflict

* Yrd.Doç.Dr., Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Diyarbakır, saribiyik@hotmail.com

Giriş

Erken dönem İslam tarihi, görkemli yayılış hareketi kapsamında bünyesine kattığı geniş toplulukların birbirleriyle olan çekişme, çatışma ve mücadelelerini yansıtan çok sayıda tecrübe de ihtiva etmektedir. Bu tür tecrübeler Hz. Peygamber (sav) döneminde belirlemeye başlamış olsa da asıl onun irtihalinden sonra etkili olmuştur. Kabile hayatı alışkanlıklarından beslenen bu çatışma refleksi aslında çatışmanın aktörleri açısından ittifak kurma yani İslam'ın yükselen gücüne katılma tutumlarıyla aynı özelliktedir. Arap yarımadasının geniş coğrafyasında varlık gösteren irili ufaklı bütün kabile ve kabile koalisyonlarının bir inanç arayış ve kabulüyle İslam'a katılımlarını izah etmek güçtür. Özellikle heyetler yılında İslam dairesine katılan bütün unsurların katılımlarında aynı amaç yani inanç odaklı tutum çok belirleyici değildir.¹ Güçlü olan ile ittifak, çöl şartlarında hayata tutunma ve refaktan pay alma arayışdır.

Yalancı peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan Museylime'nin Hz. Peygamber (sav) ile yaptığı yazışmalarda merkezi otoriteye açıkça cephe alışının nedenini ortaya koymuştur. Sonraki süreçlerde ortaya çıkan Secâh, Tuleyha ve Esved el-Ansî gibi yalancı peygamberlik iddiacılarının gerçek niyetleri Hz. Peygamber'in (sav) irtihalinden sonra kendi aralarında ve zekat reddiyecileri gibi başka unsurlarla kurdukları ittifaklardan anlaşılmaktadır. Bunların temel hareket noktası sahip oldukları güç potansiyelini genişletme, güçlü hakimiyet odakları oluşturma gibi kadim kabile alışkanlıklarının bir uzantısıdır.

Bunların yanı sıra İslam dairesinde kalmak suretiyle merkezî idare ile çatışma içine giren çevresel kabile ve topluluklar da görülmektedir. Bunlar ise daha ziyade İslam ilkelerinin uygulanmasından neş'et eden bazı olumsuzluklardan hareket etmişlerdir. Söz konusu olumsuzlukların sürekli bir nitelik kazanmaya başlaması aslında adalet talebiyle ortaya çıkan, bir süre sonra adaleti ileri süren bu mihrakların taşkınca tutumlarına da zemin oluşturmuştur. Haksızlığa uğrama kaygısı ve adalet arayışı bu çevreleri merkeze taşımış, son derece yalın ve anlaşılır bu talep nihayet merkezin parçalanmasına, yeni merkezlerin ortaya çıkmasına ve çatışmanın bu merkezler arasında kalıcı bir şekilde sürüp gitmesine yol açmıştır. Genellikle Basra, Kûfe ve çevre halk kabilelerince temsil edilen bu hareketlenme Mısır gibi diğer bölge halklarının da katılımına sahne olmuştur. Ancak kontrolsüz kalabalıkların öfkesi şeklindeki bu zeminde birbirinde farklı amaçlara sahip faal aktörler rahat bir hareket alanı yakalamışlardır.² Bu itibarla Hz. Osman dönemi karışıklarının aktörlerini homojen bir şekilde tasvir etme imkanı bulunmamaktadır.

Öyleyse Hz. Osman'ın şehadetiyle sonuçlanan süreçte öne çıkarılan talep aslında İslam ilkelerinin uygulanması ile ilgilidir. Halkın hilafet gücü veya hilafet gücünün Kureyş'in elinde olması ile ilgili bir sorunu bulunmamaktadır. Nitekim Cemel vakası ve Sıffın savaşı sırasında cereyan eden tahkim vakasında Hz. Ali'ye veya Muaviye'ye tepki koyanlar dini değerler öne sürmüşlerdir. Bu açıdan bakıldığında mesele ilim ve cehalet çatışması olarak tezahür etmektedir. Ancak Hz. Osman'ın şehadeti ile sonuçlanan çevreden gelenlerin başına buyruk davranma alışkanlığı hiçbir zaman tam olarak kontrol altına alınamamıştır. Tahkim sonrası ortaya çıkan haricî hareketi belirli kabilelerin desteğinde gerçekleşse bile dinî bir hareket olarak kendini göstermiştir.³

¹ Detaylı nedenler için bkz. Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-1*, Hz. Ebu Bekir, Ankara, 2013.

² İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut 1987, III, 5.

³ Yıldız Harun, "Hariciliğin Erken Dönem Tarih Algısı: Salim b. Zekvan Örneği", *e-makalat, Mezhep Araştırmaları*, II/2 (Güz 2009).

Hız. Peygamber'den (sav) sonra ilk üç halife döneminde hilafet merkezi olarak Medine, keza ensar ve muhacirlerden oluşan Medine halkı yönetimin icraatlarında belirleyici olmuşlardır. Bu husus geniş bölgelere yayılma sürecindeki İslam yönetimi ve toplumları açısından bir sorun teşkil etmemiştir. İlk iki halife döneminde Medine tartışmasız bir yönetim merkezi olarak merkez, Hız. Peygamber'in (sav) irtihalini takiben tamamen İslam yönetimine cephe alan irtidat ve yalancı peygamberlik hareketleri taşra ve çevre olarak nitelenebilir. Medine'nin merkeziliği ve Medine halkının belirleyiciliği özellikle Hız. Osman döneminin son yıllarında uygulamalardaki haksızlık ve adaletsizlik ileri sürülerek tartışmaya açılmıştır. Bu tartışmanın arka planını yönetime bir şekilde katılma isteklerinin yanında refaftan daha fazla pay almaya yönelik girişimler olduğunu belirtmek gerekir. Bu çalışmada Medine idare merkezi olmak üzere merkez, özellikle çatışmaların aktörleri olarak Kûfe ve Basra halkları ile bunların etrafında kümelenen kabile ve topluluklar çevre kapsamında değerlendirilebilir.

Erken dönem İslam tarihinde merkez ile çevre arasında meydana gelen çatışmalar çeşitli bakımlardan ele alınabilir. Bunların başında Kureyş kabilesinin İslam sayesinde edindiği müstesna konum ve bu konumun kalıcı bir siyasi ayrıcalığa dönüşmesi çeşitli kesimler üzerinde tesirler bırakmıştır. İslam dairesinde kalmakla beraber zekat vermeyi reddeden kabileler savaş hali vuku bulunca müstakil güç arayışıyla Medine otoritesine açık cephe alan yalancı peygamberlik iddialarıyla ittifaklar kurabilmişlerdir. Hız. Ömer dönemi atâ divanı düzenlemesinin müncer olduğu servet dağılımı tablosu uzun vadede bazı kesimlerde rahatsızlıklar doğurmuştur. Hız. Osman döneminin Ümeyyeoğulları mensubiyetinin ağır bastığı son yıllarındaki uygulamalar ise İslam dairesi içinde Kûfe ve Basra gibi bölgelerin muhalefetini eylemsel alana taşıma zemini oluşturmuştur. Bu sürecin devamında bu çevreler devlet imkanlarının dağılımı noktasındaki somut taleplerinin karşılanmasını beklemişlerdir.⁴ Aynı süreç dini değerler eksenli oluşumların ortaya çıkmasına da sahne olmuştur.

Kureyş'in Nüfuz ve Hakimiyeti

Kureyş kabilesi cahiliye döneminde de başta kuzey bölgesinde olmak üzere bütün Arap Yarımadası'nda merkezi bir konuma sahip idi. İslam'ın doğuşu sırasında Kureyş'in nüfuzu eski zamanların zirvesine ulaşmış bulunuyordu. Bu nüfuz esasen dinî bir karakter temelinde gelişmiştir. Zamanla siyasal alana da geçiş yapmıştır. Kureyş'in bu dinî ve siyasî nüfuzu İslam'dan sonra başta filoloji olmak üzere başka alanlara da kalıcı bir şekilde yerleşmiştir.

Kuşkusuz Arap Yarımadası'nın en önemli kenti Mekke idi. Bütün Araplar hac mevsiminde Kâbe'de toplanıyordu. Arap kabileleri dinî, siyasî ve toplumsal nitelik taşıyan ritüel ve geleneklerini büyük ölçüde hac mevsiminde icra etmekteydiler. Mekke'nin yerleşik halkı ise Kureyş kabilesi idi. Bu itibarla hac mevsiminin gerektirdiği bütün organizasyonları Kureyş gerçekleştirmekte idi. Bu açıdan Kureyş, bütün Arap kabileleri nezdinde doğal bir cazibenin merkezinde bulunuyor, bu sayede oluşan güç unsurlarını elinde tutuyor ve bunun ayrıcalıklı imkanlarını da olabildiğince değerlendiriyordu. Toplanma merkezi konumunun yanı sıra Kureyş'in dışarıya açılımlarında da bir takım ayrıcalıklar kazandığına tarih tanıklık etmiştir.

Kureyş'in sahip olduğu dinî, siyasî ve iktisadî ayrıcalıklar zamanla üstünlük hissine dönüşmüştür. Önderlik ve emirlik gibi liyakat gerektiren karakterlerin Kureyş mensuplarına hasredilmesi düşüncesi toplumsal olarak yer etmeye başladı. Ancak yine Kureyş ortamında yayılmaya başlayan İslam'ın mesajı benzer algı ve kabulleri ortadan kaldırarak diğer kabilelere uzanmıştı. Bir taraftan da İslam'ın en etkin icracılarının Kureyş mensubiyeti bu

⁴ Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2, Hız. Ömer*, Ankara, 2013, 138.

meselenin dört halife döneminde tekrar ortaya çıkmasına hatta tarihin sonraki dönemlerine sarkmasına imkan oluşturmuştur.

İslam'ın zuhuru sürecinde başta dört halife olmak üzere pek çok sahabinin özellikle kritik süreçlerdeki etkinlikleri daha sonra Kureyş lehine toplumsal bir kamuoyu oluşturmuştur. Ayrıca hassaten muhacirlerin Hz. Peygamber'e (sav) sarsılmaz sadakatleri ve İslam'ın yükselişi yolunda yaptıkları hizmetler de yine Kureyş lehine mevcut toplumsal algıyı güçlendirmiştir. Hz. Ebu Bekr'in halife seçimi sırasında dikkat çektiği Kureyş hususiyeti sonraki dönemde hem Kureyş mensuplarının hem de diğer kabilelerin buna dair algılarını izleme imkanı oluşturmuştur. Buna göre geleneksel toplumsal kabullerle birleşen İslam'a hizmet ölçütü sayesinde Kureyş tarihsel konumunu adeta pekiştirmiş olmaktadır.

Liyakatin Kureyş'e inhisarı düşüncesinin derinleşme eğilimine rağmen İslam'ın adil ve eşitlikçi esaslarından hareketle bu konuyu tartışmaya açan eğilimler de görülmeye başlamıştır.⁵ İlk halife seçimi sırasında Sa'd b. Ubâde etrafında şekillenen oluşum bu algıya karşı dolaylı bir duruş ifade etmektedir. Yöneticiliğin Kureyş'e aidiyeti hususuna dair ilk sesli tepki muhtemelen güney asıllı Ezd kabilesi tarafından dile getirilmiştir. Temîm kabilesi mensubu bazı kesimlerin de Ezd'e paralel bir görüş beyanında bulunduğu vakidir. Bu düşünce toplumsal bütün hak ve sorumluluklarda birey ve toplumların eşitliği esasından hareket etmektedir. Hilafet de dahil olmak üzere bütün değerler için liyakat ölçüsü İslam'a hizmet olmaktadır. Buna göre toplumsal değerleri temsil kabiliyeti de bu ölçüye uyan bütün Müslümanlar açısından eşitlik gerektirmektedir.⁶

Çeşitli dönemlerde toplumsal kamuoyunu meşgul eden düşünce farklılığı, zaman zaman zihinsel çatışma niteliği dahi göstermektedir. Tarih kaynaklarında yer aldığı şekliyle çatışma şeklinde nitelenebilecek bu tutumlar aslında Arap aklının genel karakteri ile son derece uyum göstermektedir. Genel kabullerle çelişse bile Arap aklı kendisini ifade etme kabiliyetine sahiptir. Bu tür reflekslerin her zaman sorun ve kalıcı çatışmalara dönüştüğünü düşünmek isabetli olmaz.

Birinci halifenin seçimi sırasında ilk hamlede ensar arasında ensarın İslam'a hizmetleri vurgusu ağır basmıştır.⁷ Buna mukabil Mekkelilerin İslam'a karşı düşmanlıklarına da aynı oranda vurgu yapılmıştır. Buna göre aslında ensarın dinî bir değer yüklenmemiş Kureyş nüfuzunu kabule yatkın olmadıkları anlaşılmaktadır. Ancak Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer'in İslam'ın ortaya çıkışı sırasında Hz. Peygamber'in (sav) yakınında olma hususuna yaptıkları vurgu konuyu başka bir alana taşımıştır. Buna göre Hz. Peygamber'e (sav) yakınlık hususu ve ensarın her iki kolu üzerinde birbirlerine yönelik geçmişe dayalı güvensizlik duygusu Kureyş'e karşı tutum değişikliğine neden olmuştur.

Siyasî ve idarî konularda Kureyş'in toplumsal konumuna dair kabulleri ve buna dair tepkileri yansıtan bazı pasajlar ilgili vakaların tespiti sırasında tarih kaynaklarınca aktarılmıştır. İbnü'l-Esîr'in anlattığı bir vakada Kûfe valisi Sa'îd b. Âs'ın Kûfe ileri gelenleriyle yaptığı bir toplantının kayıtları Kureyş algısı etrafında tarafların düşüncelerini anlamaya katkı sağlamaktadır. Vali, Kûfe topraklarını Kureyş'in bahçesi olmakla niteleyerek Kureyş'in bir bakıma tartışılmaz istihkak ve tasarrufuna vurgu yapmıştır. Toplantının iştirakçilerinden Mâlik el-Eşter en-Neha'î ise bu tutumu açık bir tepki ile tamamen reddetmiştir. İbnü'l-Esîr'in kaydettiği ifadesine göre söz konusu topraklar Müslümanların kılıçları karşılığında ganimet olarak onların hakkıdır. Bu tepki ile Mâlik el-Eşter toprakların

⁵Vakıdî, *Meğazi*, Beyrut, 1984, 97.

⁶Bkz. İbnü'l-Esîr, II, 372.

⁷İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, Beyrut, 1994, IV, 312

Kureyş'e aidiyeti iddiasını açıkça reddetmiştir.⁸ Bu tepkinin dar kapsamlı olmasına rağmen toplumsal bir taban kazandığını söylemek müteakip vakalara bakılırsa mümkün olmaktadır. Çünkü bu sözel tartışmanın daha da büyüerek konunun halife Hz. Osman'a intikal ettiğini görmekteyiz. Hz. Osman ise valiye tepki koyan tarafların Şâm'a gönderilmesini emretmiştir. Hatta Şâm valisi Muâviye'nin de kendi bölgesine sürgün gelenleri görüş ve tutumları dolayısıyla hoş karşılamadığı görülmektedir. Muâviye'nin bu tutumuna da Sasaa b. Sahven el-Abdî, Kureyş'in geçmişteki hususiyetlerine dikkat çekerek liyakat ve istihkak konusunda ayrıcalıkların korkutmalarla sağlanamayacağına işaret etmiştir.⁹

Zekatı Redd ve Ridde Hareketleri Açısından Merkez-Çevre Çatışması

Hz. Peygamber'in (sav) irtihallerine yakın bir dönemde zekat vermekten imtina eğilimleri belirmeye başlamıştı. Bu eğilimler bir bakıma merkezi otoritenin emirlerine karşı durmak anlamına gelmektedir. Merkezi otoritenin icrası Kureyş olup çok geçmeden bazı kabile hareketlerinin Kureyş'e karşı oluşum karakteri gösterdiği bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber'in (sav) icraatlarında kabile ve toplum katmanları kabile bağlarıyla ve mali olarak belirli oranlarda destek almıştır. Hz. Peygamber'in (sav) hastalanması ve irtihallerinin akabinde bazı kabilelerin siyasî ve iktisadî güç araçlarını kendileri ve kabileleri lehine işletme arayışları ortaya çıkmaya başladı.¹⁰

Özellikle İslam dairesine siyasî ve toplumsal güç merkeziyle müttefik olma güdüsünden hareketle dahil olan kabilelerin zamanla yeni arayışlara yönelmesi beklenebilen bir durumdur. Bu kabilelerin Hz. Peygamber'in (sav) irtihallerini güç merkezlerinin yeniden şekillenmesi sadedinde bir fırsat olarak değerlendirme çabaları da buna dayalıdır. Zekatı red ve yalancı peygamberlik hareketleri esasen Kureyş'in ihraz ettiği gücü kendi çevrelerine aktarma gayesi etrafında dönmektedir. Bu hareketler merkezi idarenin icracısı olan Kureyş'e karşı çevre ve taşıyıcı temsil eden kabilelerin iktidara ve meşru otoriteye yönelik başkaldırısı şeklinde tezahür etmiştir. Ridde ve yalancı peygamberlik hareketlerinin doğrudan Kureyş'e değil merkezi otoriteye yöneldiğine vurgu yapılmalıdır. Haddizatında Kureyş'in ağırlıklı olarak elinde tuttuğu merkezi idare başka bir kabile veya kabile koalisyonlarınınca temsil edilmesi halinde dahi benzer hareketlerin vukuu kuvvetle ihtimal dahilinde olacaktır.

Buna göre Hz. Peygamber'in (sav) irtihalinin akabinde ortaya çıkan başkaldırı hareketleri geleneksel kabile hayatı reflekslerinin tabii uzantıları olarak değerlendirilebilir. Bu hareketlerin Mudar kabilesine karşı Rebîa'nın veya Adnânîlere karşı Kahtânîlerin hareketi şeklinde tarihsel kayıtlara yansımaları da bunu teyit etmektedir.

Tarih kaynakları irtidat hareketleri ve yalancı peygamberlik hareketlerinin ruhunu çözümleyen çeşitli rivayetler aktarmıştır. et-Taberî'nin aktardığı bir rivayet Rebîa kabilesinin Nemir koluna mensup bir adamın Yemâme bölgesinde ortaya çıkan Museylime ile kurduğu temasın detaylarını içermektedir. Bu rivayet bedevî Arapların bu süreçte tutunduğu tavırların ruhunu açık bir şekilde yansıtmaktadır. Bedevînin "Museylime" ile görüşme isteği, onun peygamber olduğuna dair ikaz ile karşılık bulmuştur. Museylime ile görüşme imkanı bulan bu bedevi onun yalancı olduğuna Hz. Muhammed'in (sav) sadık olduğuna tanıklık etmiş ancak kendi çıkarları uğruna Rebîa'nın yalancısını Mudar'ın doğru sözlüsüne tercih etmiştir.¹¹

⁸ İbnu'l-Esir, III, 6.

⁹ Belazuri, *Ensabu'l-Eşraf*, Dimeşk, 1997, VI, 155.

¹⁰ Julies Wellhausen, *İslam'ın En Eski Tarihine Giriş*, çev: Fikret İşıltan, İstanbul 1960, 5.

¹¹ İbnu'l-Esir, II, 342.

Museylime hareketinin başından itibaren otorite paylaşımı hedefine yöneldiği, onun Hz. Peygamber (sav) ile yaptığı yazışmaların içeriği sayesinde açıkça görülebilmektedir. Museylime dahi bunu açıkça ifade etmekten kaçınmamıştır. Onun çevresinde toplanan ve kabilesiyle ittifaklar yapan kabileler yakın ve uzak gelecekte güce sahip olma arayışlarının neticesidir. Hz. Peygamber'in (sav) hastalığı sırasında Museylime, kendi kabilesi olan Benû Hanîfe'ye yaptığı hitaplarını bilhassa dinî, siyasî ve iktisadî açılardan güç ve otoritenin kendilerine intikaline hasretmiştir.¹²

Benzer hareketlerden biri Esed kabilesinden Tuleyha b. Huveylid'in yalancı peygamberlik iddiasıyla kurduğu oluşumdur. Eski dönemlerdeki Esed ile Gatafân kabileleri arasında cari ittifaka atıfta bulunan Gatafân kabilesi reisi Uyeyne b. Hısn otorite ve gücü paylaşabileceği bir seçenek olarak Esed kabilesi içinde filizlenen bu oluşuma katılmayı tercih etmiştir.¹³ Onun tercihinde Hz. Peygamber'in (sav) irtihal etmiş olması Tuleyha'nın ise hayatta olması durumu da bir etken olmuştur. İslam'ın otorite ve gücü Kureyş tarafından icra edildiği için onun tepkisi tamamen Kureyş'e yönelmiştir. Yani İslam otoritesini Kureyş ile eşdeğer tutarak tam bir kabile hayatı karakteri ortaya koymuştur.

Mudar ile tarihsel bir çekişme ve çatışma geçmişine sahip Rebîa kabilesi, Mudarlı peygamber ile tam bir çıkmaza girmiştir. Kureyş'in İslam'ın zuhurunu müteakip etkinliği ise Rebîa'nın ancak Kureyş'e karşı düşmanlığını geliştirmiştir. Bu durum Mudarlı peygamber dolayısıyla Rebîa'nın rabbine karşı öfkelenmesini ifade etmeye kadar varmıştır.

Yemen'de bölgesel milliyetçi fikirlerle yoğrulmuş Esved el-Ansî ise dönemin olay akışını kişisel görüşleri doğrultusunda değerlendirerek yalancı peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Sasanîlerin Yemen hakimiyeti döneminin uzantısı olan Ebnâlara karşı Yemenli asaletini öne çıkarmayı gaye edinmiştir. Yemenli anne ve Sasanî babadan olan çocuklar anlamına gelen Ebnâ nesli İslam'ın çağrısıyla Müslüman olmuşlardır. Esved el-Ansî ise yerli bir Yemen hakimiyeti hedefi için bir taraftan ebnalar diğer taraftan merkezi otoriteye cephe almıştır. Bunu gerçekleştirmek için de dinî bir değer olan peygamberliği kullanmayı denemiştir.¹⁴

Hız. Peygamber'in (sav) irtihalinden sonra Arap kabileleri arasında ortaya çıkan başkaldırı ve yeni oluşum hareketlere müdahale ve bunların kontrol altına alınması birinci halife Hız. Ebû Bekr'in ilk icraatları arasında yer almıştır. Tarih kaynakları bu vaka ve müdahaleleri tafsilatlı bir şekilde kaydetmiştir. Dört halife dönemi boyunca önemli siyasi ve idari makamlara Kureyşlilerin atanmasına itina gösterilmiştir. Irak ve Suriye bölgesinin fetih süreci Kureyşli komutanlarca yönetilmiştir. Hız. Ebû Bekr irtidat etmiş kabileleri, duyduğu güvensizlik nedeniyle fetih sürecine katmamıştır. İkinci halife Hız. Ömer de Kureyş'in etkinliğini koruyarak bir taraftan da çevre kabileleri de fetih sürecine adapte etme yolunu seçmiş ve sarsılmaz bir denge oluşturmuştur.¹⁵

Servet Tekelleşmesi ve Çevrenin Merkeze Tepkisi

Hız. Ömer, halife olduktan sonra devlet kurumlarının oluşturulmasına yönelik bir yapılanma süreci başlatmıştı. Bu kapsamda kurulan atâ divanı Hız. Peygamber (sav) ve Hız. Ebû Bekr dönemi uygulamalarından farklı olarak eşitlik düzenine göre değil peygambere yakınlık ölçütüne göre işletildi. Buna göre Müslümanların devlet atâsından aldığı pay, İslam'a

¹² Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulük*, Beyrut, 1995, II, 276.

¹³ Taberî, II, 263

¹⁴ İbnü'l-Esir, II, 337

¹⁵ İbnü'l-Esir, II, 335

giriş önceliği, Hz. Peygamber'e (sav) yakınlık ve İslam'a hizmet gibi ölçüler esasına göre şekilleniyordu. Bu ölçüler değişken olmadığı için hak sahipleri de sürekli aynı kişiler olacaktır. Hz. Ömer döneminde devlet gelirinin çok arttığı ve atâ miktarının yüksek olduğu dikkate alınırsa¹⁶ belirli kesimlerin büyük servetlere sahip olması anlaşılabilir. İlk Müslümanlardan olan Abdurrahman b. Avf, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvam gibi sahabeler öldükleri zaman arkalarında çok sayıda ev, arazi, altın ve gümüş miras bırakmışlardı. Bu gelirlerin aşırı yüksekliğinde şahsi gayret ve ticari kazancın yanında atâ dağıtımının etkisi göz ardı edilmemelidir. Devletin maaş dağıtımında Hz. Ömer dönemi ile başlayan zengin ile fakir, merkez ile çevre arasındaki artan ekonomik dengesizlik Hz. Osman döneminde zirve yapmıştır.

Devlet gelirlerinin belirli kesimlere yönlendirilmiş olması, bunun kaçınılmaz sonuçlarından biri olarak servet yığılması zamanla halk kesimleri arasında bir takım farklılıkların belirmesine de yol açtı. Buna göre halk tabakaları arasındaki ayrışmanın derinleşmeye başlaması atâ divanının işleyişini düzenleyen Hz. Ömer'in endişelendiği hususlardan biri olmuştur. Onun son yıllarda atâ dağıtım düzenini yeniden ancak eşitlik esası üzere tanzim etmeyi tasarlamış olmasının sebebi de budur. Hz. Ömer bu durumu "Bu yıl yaşasam insanları eşit yapacağım. Kırmızıyı siyaha, Arabı Arap olmayana üstün tutmayacağım. Resulullah ve Hz. Ebû Bekr' in yaptığı gibi yaparım" şeklinde ifade etmiştir.¹⁷

Devletin ve bireylerin gelirlerinde sağlanan artışlar bir taraftan da tabii bir şekilde hayat tarzını ve yaşam şartlarını da etkilemektedir. Servet birikmesi ve gelir artışının sağlayacağı rahat hayat şartlarına yönelmeyi bir risk olarak değerlendiren Hz. Ömer'in buna yönelik tedbirleri ise kendi dönemiyle sınırlı kalmıştır. Hz. Ömer özellikle ilk Müslümanların iman ve amel saflıklarını korumaları ve fetihlerle İslam topraklarına katılan medeniyetlerin dünyaya meyleden imkan ve anlayışlarından uzak kalmaları için muhacirlerle ensarin cihada katılma ve özel görevler dışında Medine'den çıkmalarına izin vermemiştir.¹⁸ Ayrıca ülke yönetimine bu kesimi de katmak suretiyle isabetli sonuçlara ulaşmayı hedeflemiştir.

Hz. Ömer tayin edilmeden önceki mal varlıklarına göre bir artış beliren valilerin mal varlıklarına el koyardı. Bu bağlamda Kûfe valisi Sa'd b. Ebî Vakkâs, Mısır valisi Amr b. el-Âs, Bahreyn valisi Ya'lâ b. Munye mallarının yarısına el koyduğu valileri arasındaydı.¹⁹ Hz. Ömer cihad eden askerlerin toprakla uğraşmalarını yasaklamıştı. Bina yapımında aşırılığa kaçanları anında cezalandırıyordu. Kufe valisi iken Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın yaptırdığı nisbeten görkemli konağını Medine'den Muhammed b. Mesleme'yi göndererek yıktırmıştır.²⁰

Hz. Ömer'in büyüyen servetlere ve lükse karşı aldığı bu tedbirler, kendi döneminde yeterli olmakla beraber sorunu kökten çözmeye hiçbir zaman yetmemiştir. Hz. Ömer'in vefatıyla beraber, Hz. Osman'ın üçüncü halife olarak görevi üstlenir üstlenmez yukarıda bahsettiğimiz yasakların da kaldırılmasıyla zenginlik görüntüleri ve lükse yönelik adeta patlama yaptı.²¹ At on bin dinara, deve bin dinara tek hurma ağacı bin dinara alıcı bulmaya başladı. Haracın artışı lüksün artışını beraberinde getirdi. Bazı kesimler içkili eğlence şölenleri bile düzenleyebildiler.

¹⁶ Kıbrıs ve Afrika'nın fethinden sonra genel olarak fetihlerde bir duraklama olmuşsa da, daha önce fethedilen bölgelerin (İran, Suriye, Irak, Mısır) haraçları büyük meblağlara ulaşıyordu. Bkz. Mesudi, *Mürücü'z-Zehab*, Beyrut 2002, II, 485.

¹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, 1986, III, 302,

¹⁸ Taberi, IV, 396-7.

¹⁹ Belazuri, *Fütühü'l-Buldân*, Beyrut, 1991, 314

²⁰ Taberî, II, 480.

²¹ İbn Şebbe, *Tarihu'l-Medinetu'l-Münevvera*, byy, trz, 988.

Hiz. Osman Döneminde Merkez Çevre Çatışması

Hiz. Ömer'in bilhassa atâ divanı uygulamasında Kureyş mensupları devlet gelirlerinden yararlanma hususunda öne çıkmıştı. Hiz. Ömer'in hilafeti boyunca devam eden bu uygulamanın sonuçları özellikle verdikleri desteğe mukabil menfaat beklentisiyle hareket eden bazı toplum kesimlerinin tepkilerine zemin hazırlamış bulunuyordu. Hiz. Osman'ın bilhassa ikinci altı yıllık dönemi atamalarında gözetilen Umeyyeoğulları hassasiyeti, iyice derinleşmiş bulunan merkezi otorite antipatisini eylemsel bir alana taşımıştır. Haddizatında merkezi otorite ve devlet imkanlarının belirli cihetlere kanalize edilmesi bu süreç boyunca kaçınılmaz olarak ya bu cihetleri kökleştirecekti yahut da oluşan tepkilerin patlamasına yol açacaktı.

Atamalardaki Umeyyeoğulları mensubiyeti hususunda gösterilen duyarlılık farklı gayelerle oluşan tepkilerin meşru görünümü bir noktada birleşerek güçlenmesine zemin oluşturmuştur.²² Nitekim Hiz. Osman'ın şehadetiyle sonuçlanan bu vakalar zincirinin aktörleri amaçları olan beklentileri karşılanmayınca etrafında toplandıkları Hiz. Ali'ye de tepki koymaktan geri durmamışlardır. Hiz. Osman döneminin sonlarında devletin ayrıcalıklı imkanlarından yararlanma ve pay alma teşebbüslerinde yoğunluk ve etkinlik söz konusudur. Taşra kabilelerinin neredeyse bütüncül hareket ettikleri bu süreçte yine Hiz. Alî, Zubeyr b. Avvâm veya Talha b. Ubeydullâh gibi bir ismi amaca ulaşmada araç yapma düşüncesi belirgin olmuştur. Hiz. Osman dönemi başkaldırı ve isyan hareketlerinin temel ruhu, kökleşmekte olan Kureyş nüfuz ve hakimiyetini kırmak, devlet idare ve imkanlarına ortak olmaktır.

Aralarında ehl-i beyt mensupları dahi olmak üzere Medine halkının Hiz. Osman'ın icraatlarından duydukları yoğun rahatsızlıklar da Medine'yi işgal eden isyancıların eylemsel hareketleriyle zamansal açıdan örtüşmüştür. Ancak Medinelilerin isyancılarla aynı gayede birleşmedikleri açıktır.

Hiz. Ali'ye Başkaldırıda Ganimetin Etkisi

Hiz. Peygamber'in irtihalinden sonra Medine yönetimine karşı ortaya çıkan isyan hareketleri, Hiz. Osman döneminin son yıllarında Medine'yi işgal edip halifenin şehadetiyle sonuçlanan başkaldırı hareketlerinden farklıdır. Birinci tür isyanlar, İslam'ın gelişimi kabilesel bir müstakil güç oluşturma faaliyeti için model tutmuştur. Bunların İslam kapsamına dahil olmaları da tam bir kabile tutumu olarak yorumlanabilir. Yani bu kabileler güçlü ile ittifak kurma alışkanlığıyla gücün bir parçası olmak üzere bir bakıma İslam toplumunun müttefiki olmayı tercih etmişlerdir. Bunda hareket noktası olarak inanç belirleyici değildir. Hiz. Osman döneminde meydana gelen hadiselerin aktörleri ise devlet gücünün temsil ve icrasında pay almak amacı taşısalar da bu oluşumlar homojen değildir. Ayrıca Medine hiçbir zaman göz ardı edilmemiştir. Yani bu hareketler İslam toplumu dahilinde hareket etmeyi seçmişlerdir. Aynı şekilde yeni halife olmak üzere bütün İslam toplumunca makul karşılanacak isimler etrafında toplanmayı hedeflemişlerdir. Bunların başında da Hiz. Ali gelmektedir.

Hiz. Ali, yoksulların ve çevrenin merkezini oluşturan Kûfe, Basra, Mısır ve Yemen gibi bölgelerin her zaman sempati duyduğu bir isim idi. Onun bu müstesna konumu İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren neş'et edip yayılmıştır. Ayrıca Hiz. Osman döneminde Muhammed b. Ebî Bekr, Ammâr b. Yâsir ve Ka'ka'a b. Amr et-Temîmî gibi kanaat önderi şahsiyetlerle devlet uygulamalarında görüş sahibi taraflar olarak ilişki ve iletişimi devam ediyordu. Hiz.

²² Belazuri, VI, 136.

Osman'ın pek çok uygulamasını tasvip etmeyip tenkit etmek noktasında İslam coğrafyasının çeşitli bölgelerinde topluluklarca aynı düşünce etrafında birleşiyordu. Bu toplulukların Hz. Ali ile iletişimi de sözü edilen kişiler aracılığıyla sağlanıyordu. Söz konusu rahatsızlıkların başında devlet imkanlarının kullanımında ayrımcılık ve eşitsizlik geliyordu. Bu sebeple Hz. Ali hilafeti üstlenir üstlenmez Hz. Osman'ın valilerini vakit kaybetmeden görevden almak ve Hz. Osman'ın yakınlarına hesap dışı verilen iktaları geri almak olmuştur. İktalara dair görüşü kendisine nisbet edilen bir hutbede "Osman'ın verdiği her ikta, Allah'ın malından verdiği bütün mallar, Müslümanların beytülmaline geri verilecektir" şeklindeki ifadede açık bir şekilde görülmektedir.²³

Hz. Osman'ı şehit eden isyancılar Hz. Ali'nin halife olmasını sağladılar. Hz. Ali'nin tenkitleri adalet kaygısına mebnidir. İsyancıların tenkitleri ise devlet imkanlarından yararlanma amacına yönelmiş idi. Bunun yanı sıra Hz. Ali'ye gönülden bağlı olanların sayısı da az değildi. Fakat sürekli aktivite içinde olup kitleleri hareketlerini canlı tutmaktan kaçınıyorlardı. Hz. Ali'nin isyancıların İslam'a ve kendi yönetim anlayışına uymayan taleplerini karşılaması düşünülemez. Ne var ki tahkim vakasında olduğu gibi bazen tarafların talepleri arasında sıkışmıştır. Aynı şekilde bir harici müdahalesinden sonra Şam'a gerçekleştirmek istediği seferden Kufelilerin destek vermemesi üzerine vazgeçmek durumunda kalmıştır.

Cemel vakasında Hz. Ali ordusunda yağmalama ve esir tutma eğilimi ortaya çıkmıştır. Bunlara göre yapılan savaş kadar yağma ve ganimet de helal olmuştur. Ancak Hz. Ali, bütün tepkileri göğüsleyerek Basra beytülmalini ele geçirmek ve ganimet olarak dağıtmakla birlikte yağma yapılmasını ve Müslümanların esir tutulmasını kesinlikle yasaklamıştır.²⁴ Hz. Ali kimsenin kendi başına hareket etmemesini sadece emirlerin yerine getirilmesini talep etmiştir.

Hz. Ali'nin Kûfe'de hakim olmasından sonra Kûfe beytülmalinde bulunan malların belirli kesimlere atıyye olarak dağıtılması yoluyla desteklerin pekiştirilmesi ve muhalefetlerin önlenmesi önerilmişti. Bu tür talep ve beklentiler Hz. Ali'nin hilafeti boyunca gündeme gelmiştir. Şam valisi Muaviye'nin valiliği döneminden itibaren teveccühü artırmak ve muhalefeti kırmak amacına mebni devlet imkanlarını seferber etmesi sonucunda Şam'da oluşan güçlü bir Muaviye gücü oluşmuştu. Bu durum bir taraftan risk oluşturuyordu, bir taraftan da Kûfe ve Basra gibi kentlerde ve çevrelerindeki kabileler de Hz. Ali'ye karşı benzer beklentilere girmişlerdi. Ancak Hz. Ali bu tür talepleri İslam hukukuna uymayan bu tür popülist talepleri kat'î bir şekilde redd etmiştir.

Hz. Ali ordusunun temel gücünü çevre kabileler oluşturmuştur. Bu bakımdan Hz. Ali gerek Muaviye gerekse haricilere müdahalede bu güce rağmen hareket etme imkanı bulamamıştır. Sıffin savaşı sırasında kendi taraftarlarının bir kısmı ısrarla tahkîmi dayatırken bir kısmı savaşa devam etme taraftarıydı. Hatta tahkim taraftarları açıkça "ya tahkime razı olursun ya da Osman'a yaptığımızı sana da yaparız" diyecek kadar pervasızlaşmışlardı.²⁵

Hz. Osman'ın valilerini görevden aldıktan sonra yaptığı atamalardan başarılı bir sonuç çıkmayınca Hz. Ali kendi akrabalarına yönelmek zorunda kalmıştır. Cemel Vak'asından sonra bölgenin yatışması konusunda Abdullâh b. Abbâs'ı, Basra'ya vali olarak gönderdiği zaman muhalifler birbirine buluşarak şöyle dediler: "Kusam b. Abbâs Hicâz'da, Ubeydullâh b. Abbâs Yemen'de, Abdullâh b. Abbâs da Basra'da valilik yapıyor. Öyleyse biz Osmân b. Affân'ı

²³ Benzer hutbeler için bkz. Şerif Razi, *Nehcu'l-belağa*, Haz; Adnan Demircan, İstanbul 2007.

²⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, Beyrut, 2005, VII, 245.

²⁵ Taberî, V, 49

niçin öldürdük.”²⁶ Görüldüğü gibi çevreyi temsil edenler kendi adalet anlayışları ve merkezi idareden pay alma hedefleri gerçekleşmeyince memnuniyetsizliklerini açıkça dillendirmekten geri kalmamışlardır.

Sonuç

İslamiyet öncesi dönemden başlayarak Kâbe sebebiyle Mekke bütün Arap Yarımadasının merkezini oluşturuyordu. Mekke'nin sakinleri olmaları ve Kâbe'deki vazifeleri deruhte etmeleri Kureys'e yönelik bir üstünlük ve ayrıcalık oluşturdu. Kureys'e karşı daima çevrenin bir saygısı söz konusuydu. Hz. Peygamber'in (sav) irtihaline yakın dönemde merkezi otoriteye karşı olma ve yeni bir güç birliği oluşturma bedevi kabilelerin hedefi haline geldi. Hz. Peygamber'den (sav) sonra birinci halife Hz. Ebu Bekr döneminde irtidat hareketlerine yönelik mücadeleden sonra mevcut potansiyeli cihad ruhuyla Kuzeye yönlendirdi. Hz. Ömer'in dirayetli yönetimi ve İslam coğrafyasının hızlı yayılışı sorunu büyük ölçüde öteledi. Müslümanların yeni medeniyetlerle karşılaşması, refah seviyelerinin yükselişi, halifenin Ümeyyeoğulları'na yakınlığı, Hz. Peygamber'e (sav) yakınlık ve İslam'a girişteki öncelik sebebi ile servet tekelleşmesi çevrenin merkeze tepkisi bağlamında Hz. Osman'ın karşılaştığı en önemli sorunlardı. Hz. Ali'den adalet adına çevrenin beklentileri asla karşılanamadı. Bütün bu sebeplerle hilafet tartışması ile başlayan sorunlar çeşitli ardıllarıyla günümüze kadar sürdü.

Kaynakça

Azimli Mehmet, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-1*, Hz. Ebu Bekir, Ankara, 2013.

Azimli Mehmet, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2*, Hz. Ömer, Ankara, 2013.

Belazuri, *Ensabu'l-Eşraf*, Dimeşk, 1997.

Belazuri, *Fütühü'l-Buldân*, Beyrut, 1991.

İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, Beyrut, 1994.

İbn Kesîr, *el-Bidâye*, Beyrut, 2005.

İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, 1986.

İbn Şebbe, *Tarihu'l-Medinetu'l-Münevvera*, byy, trz.

İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut 1987.

Mesudi, *Mürücü'z-Zeheb*, Beyrut 2002.

Şerif Razi, *Nehcu'l-belağa*, Haz; Adnan Demircan, İstanbul 2007.

Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulük*, Beyrut, 1995.

Vakıdî, *Meğazi*, Beyrut, 1984, 97.

Wellhausen Julies, *İslam'ın En Eski Tarihine Giriş*, çev: Fikret Işıltan, İstanbul 1960.

Yıldız Harun, “Hariciliğin Erken Dönem Tarih Algısı: Salim b. Zekvan Örneği”, *e-makalat*, *Mezhep Araştırmaları*, II/2 (Güz 2009).

²⁶ Benzer söylemler için bkz. Taberî, IV, 553